

איך יהודי אלמוני אוזר כוח וקס לתחייה

על צדו האישי וצדו הלאומי של הטור "נון" מאת נתן אלתרמן
שנכתב לרגל הפסח הראשון שחגג העם במדינת ישראל

זיוה שמיר

שירו של אלתרמן "נון" – בְּלָדָה כמו-עממית אך עתירת ההגות, החבויה בין שירי "הטור השביעי" – התפרסמה בחוה"מ פסח תש"ט ("הטור השביעי", דבר, ט"ז בניסן תש"ט, 15 באפריל 1949). היה זה הפסח הראשון שחגג העם במדינתו החדשה, שזה אך הוקמה, ועדיין שילמה על הקמתה מחיר דמים כבד. בעת פְּרסום השיר עדיין לא שככו הקרבות, הגם שמתחילת 1949, ועד להשלמת החתימה על הסכמי שביתת הנשק כבר לא התנהלה לחימה בהיקף נרחב. עם ישן-חדש, המגמגם עדיין בשפה ישנה-חדשה, התחיל אז לבסס את ריבונותו בארץ ישנה-חדשה. אלתרמן עמד נפעם מול התופעה, ונתן לה ביטוי בטוריו ובשירי "יעד היונה", העוקבים ברובם אחר ימי המאבק על עצמאות ישראל.

את שעבר על העם בניסיונו לקום לתחייה – לשנות את מעמדו מ"עם עבדים" לעם "ככל העמים" – הציג אלתרמן בשיר "נון" באמצעות דואט של אב ובנו. נזכיר שגם ביצירות אחרות הקשורות בפסח – בטורו "[הגדי מן ההגדה](#)" מ-1944 ובמחזור "שירי מכות מצרים" מ-1945 – הציג אלתרמן דואט בין שני דורות – בין אב לבנו. האב בשיר שלפנינו הוא יהודי אלמוני בשם "נון", שחייו עברו עליו במצרים, "בבית עבדים". בנו יהושע, ש"עודו נַעַר קָטָן בְּגִדְנִי" מתואר כאן כנער ישראלי, זקוף קומה וְגוֹ, המכשיר את עצמו לשירות צבאי ופניו נשואות אל העתיד. את מדווי הגלות ואת חולייה לא ידע נער זה מימיו.

האב נון, היהודי הפְּנוּע מארץ גושן, מגלם בשיר שלפנינו את חיי השְּפלות, התלאה והרפש שעברו על העם באלפיים שנות גולה. נון התגורר בארץ גושן בבקתה מטה לנפול. הוא היה שקוע כל ימיו בספרים, מזה, ובעבודה קשה, מזה, בדומה לאב בשירו של ביאליק "אבי" (המתאר כיהודי שכל ימיו נתן את עינו בספר צהוב-גווילים, ובה בעת נשא כל ימיו משא

אבנים כבד מנשוא). גיבורו האלמוני-הפלמוני של אלתרמן, מתואר כמי שמקבל את גורלו בהכנעה, מבלי שיחכה לנס, שיחלצהו ממצבו הדווי. להפך, הוא מהלך אדיש ויגע, מבלי לצפות לגדולות ולנצורות. אפילו את חציית הים ואת יציאת מצרים הוא מקבל "כְּדָבָר תְּמוּכָן מֵאֵלֶינוּ". במילים אחרות, ההיסטוריה העולמית עוברת על נון, סמל ומשל ליהודי הגלותי, כמו יום אחד ארוך. תקופת הגלות עברה עליו במין שגרה שללא תכלית וללא תכלה. ואף-על-פי-כן, אין לבו של נון נשבר מן המכאוב והסבל, כי זה כוחה של חולשה.

איך ומתי חל השינוי הדרמטי בשגרת חייו האפורה של נון, העבד היהודי הנצחי? המהפך מתרחש רק לאחר ש"גיבורנו" האנטי-הֶרואי שומע את שירתו האדירה של משה לאחר חציית ים סוף. למשמע המילים המופלאות והמעוררות האלה מתעוררים בזיכרונו הדים ו"מראות פרגוד" (screen memories) הכוללים את כל חוויות הכאב וההשפלה שעברו עליו במצרים, ב"בית עבדים". אותם פצעים שהחרישו עד כה, התעוררו בו בעת המעבר מגולה לגאולה. ודוק: לא נון כי אם פצעיו הם המתעוררים ומשמיעים כאן קול צעקה (האנשת הפצעים האנושים היא אמצעי פיוטי האופייני לסגנונו של אלתרמן). יש לציין שבמעמד זה, לנוכח השירה הרמה הסוחפת את כל בני העם, גיבורנו שהיה עד כה "עני" (דג), השט ללא הנהגה בים החיים, הלך ונעשה עם הנושא עיניו לטריטוריה ולריבונות:

בבִּקְתָּהּ מִתְמוּטָּט מִיָּשׁוּן,
עַם אֲחִיו בְּחֶסֶדִי אֶל חֲנוּן,
הַתְּגוֹרֵר לוֹ אִי-אִזּוֹ אִישׁ בְּגִשְׁוֹן,
אִישׁ-עֵבְרִי פְּלִמוֹנִי וְשָׁמוֹ נוֹן.

וְהִקְרַב לֹא נָתַן בּוֹ צְמֻרְמֶרֶת
וְלִבּוֹ עוֹד עֵקֶשׁ וּמַחֲשָׁה-
כִּדְ הַגִּיעָה אֶתּוֹ הַמְּסוֹרֶת
אֶל פְּסוּקֵי "אִזּוֹ יִשְׁיֵר מִשָּׁה..."

בְּעֵמְקֵי סֶפֶר-שְׁמוֹת – שֶׁם שָׁקַע הוּא
בֵּין מְכָרוֹת רַעֲמָסָס אוֹ פְּתָם.
וְלִמּוֹפְתִים נוֹרָאִים לֹא חָכָה הוּא
כִּי אָמַר הוּא: מוֹפְתִים? מַה פְּתָאִים?

אֲבָל אִזּוֹ, עֵת גְּלַגַּל כְּמוֹ רַעַם
שִׁיר-הַחֶג בְּאֲדִיר עַל הַחוּף-
אִזּוֹ (גַּם נוֹן לֹא יָדַע עוֹד מִה-טַעַם...)
בּוֹ הִשְׁבֵּר לְכַבּוֹ כִּי בָּא סוּף...

תַּחַת שֶׁבֶט נוֹגֵשׁ הַקּוֹרֵעַ
מֵעֲלִיו אֶת עוֹרוֹ הַצָּהָב,
דָּם הַלֵּד, הוּא, אֲדִישׁ וְיַגְע,
וְלִבּוֹ לֹא נִשְׁבֵּר מִמְּכָאוֹב.

הוּא זָכַר אֶת הַטִּיט וְהַחֲמֶר,
וְזָכַר אֶת הַשּׁוֹט בְּאֲדָם,
וּפְצָעָיו שֶׁהִחְרִישׁוּ בְּלִי אֶמֶר,
צָעָקָה נִשְׁאָו יַחַד פְּתָאִים.

וּבְאוֹתָהּ הִלִּיכַת עֲצֵלְתִים
הוּא נִגַּשׁ וְאָסַף אֶת כָּלִיו
בְּיוֹם צֵאת יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרָיִם...
כְּאִמּוֹר שֶׁם בְּסֶפֶר הָעֵב.

הוּא זָכַר הַמוֹפְתִים שֶׁבְּאֶרֶץ,
הוּא זָכַר אֶת הַחֲשֵׁךְ-וְדָם,
הוּא זָכַר הַתְּהוֹמוֹת שֶׁסָּעְרוּ,
הוּא הִבִּין כִּי נִקְרַע לוֹ הַיָּם-—

וְהִדְלִיקוּ שָׁמַיִם וְאֶרֶץ
אֶת מוֹפְתֵי לְדָתוֹ שֶׁל הָעָם,
וְרַתְּחוּ הַתְּהוֹמוֹת וְסָעְרוּ
וְלִשְׁנִים נִקְרַע הַיָּם-—

בְּיָדוֹ הַשְּׁעִירָה כְּמוֹ יַעַר
אֶת רֹאשׁ בְּנוֹ הוּא הִחְלִיק בְּעֵדְנָה.
וְיַהוֹשֵׁעַ (בֶּן-נוֹן) עוֹדוֹ יַעַר,
עוֹדוֹ יַעַר קָטָן בְּגִדְנִיעַ...

אֲבָל גַּם אֶת הַיָּם הַקְּרוֹעַ,
וְהַמְּוֹת מִשְׁנֵי עֵבְרִיו,
הוּא עֵבֵר, עִם סִלּוֹ הַקְּלוֹעַ,
כְּדָבָר הַמוֹבָן מֵאֲלִיו.

בְּעֵמְקֵי סֶפֶר-שְׁמוֹת הַתְּנִיחַ
אִישׁ זָקֵן מִפְּשׁוּטֵי יִשְׂרָאֵל-
וְהֵאִיר אִזּוֹ אוֹתוֹ הַיָּרֵחַ,
הַדּוֹלֵק מֵעֲלֵינוּ הַלֵּיל. פֶּסַח תַּשׁ"ט

שירו של אלתרמן רומז שהמהפך שחל בחיי עם ישראל לא היה מתחולל אלמלא אותה שירה איתנה ('אָז יִשְׂרָאֵל מִשָּׁה...') ששמע נון בצאתו מבין חבלי השאול שעברו עליו. כל תהפוכות החיים לא העבירו בו צמרמורת, כמו המילים ששמע 'עַתָּה גִּלְגָּל כָּמוֹ רַעַם שִׁיר-הַחֶג בְּאֲדִיר' (המילה 'אָז' השזורה בשיר פעמיים רומזת ל'אָז יִשְׂרָאֵל מִשָּׁה', ושירת הים הן נקראת בשביעי של פסח, בחג החירות). ובמישור הליטראלי "הפשוט": גם המילים שנאמרו בהכרזת המדינה, הצנועה אך החגיגית, ובהן ההתחייבות לקבץ למדינת היהודים את כל הגלויות ולנהוג בכל תושביה באחוה ובשוויון, ובצדן מילות ברפת "שהחינו" שנשמעו בסוף הטקס הממלכתי, עוררו גל של שמחה חסר תקדים בארץ וברחבי העולם היהודי ועוררו את העם לתחייה. ובל נשכח, גם תיאור דברי המצביא יהושע בן-נון לפני שחולל את הנס ('אָז יִדְבַר יְהוֹשֻׁעַ...') וְיִאמְרָ לְעֵינֵי יִשְׂרָאֵל שְׁמֹשׁ בְּגִבְעוֹן דָּוִם וְיִרְחַם, בְּעֵמֶק אֵילֹון', יהושע י, יב) בנוי באותה תבנית תחבירית-סמנטית של 'אָז יִשְׂרָאֵל'. זהו כוחן של מילים.

עם שחוח של עבדים שחוחי-גו, אשר הוכו עד זוב דם או עד מוות בידי נוגשיהם, נעשה בבת-אחת עם ריבוני בארצו. אותו עם, שהיה אדיש כל השנים לסבלו, זכר לפתע את כל זיכרונות העבר הנוראים, אחד לאחד (הטיט, החומר, השוט הטבול בדם), והבטיח לעצמו ש"לא עוד": מעתה, כך החליט, עליו לפתוח פרק חדש בחייו. לפנינו פרדוקס אלתרמני טיפוסי: לבו של עם זה שבכל שנות הגולה הארוכות לא נשבר ממכאוב, דווקא עתה, למשמע המילים, נמס ומגיע עד משבר. הוא שאמרנו: זהו כוחן של מילים (ודומה שאלתרמן ידע היטב שגם טורים פרי-עטו כמו טורו 'מגש הכסף', למשל, ריגשו את לבו של העם ועוררו בו שאיפות רדומות להשיג את עצמאותו ואת ריבונותו בארץ-ישראל).

ואולם, אלתרמן לא ניסה ליפות את התמונה או לעגל את קווי המתאר הקשים שלה, החדים כאבן צור. העם עדיין לא הגיע אל המנוחה ואל הנחלה. כיבוש הארץ כרוך היה עדיין בקרבות קשים, הגובים מחיר דמים כבד. לשם השוואה עם תקופת המקרא מגויסות כאן תמונות מימיו של גדעון – השופט שגבר על המדיינים, אך חייו האישיים והמדיינים עברו עליו בטלטלה עזה שהרחיקה אותו מן הקונצנוס.

סיפור גדעון אף הוא סיפור רב-דורי, הכרוך ביחסים בעייתיים בין אב לבנו: גדעון הרס את מזבח אביו, שהיה כהן בעל, והקים תחתיו מזבח לה'. משלכד את מלכי מדיין הורה גדעון לבנו יָתָר

להרוג את המלכים שנלכדו, אך הבן חשש לבצע את ההרג במו ידיו (יִלְא־שָׁלַף הַנֶּעַר תְּבֹבָה כִּי יָבֵא כִּי עוֹדְנוּ נֶעַר"; שופטים ח, כ), וגדעון ביצע את הריגת המלכים במו ידיו. המילים הכפולות בשירו של אלטרמן, המתארות את הליטוף והברכה שמעניק כאן האב נון לבנו יהושע, המנוסחות בהדגשה, בכפל לשון (geminatio) 'עוֹדוּ נֶעַר, עוֹדוּ נֶעַר קָטָן' רומזות לפרשה זו מן התקופה האנרכית שעברה על עם ישראל בימי השופטים, לפני הקמת המלוכה. בסיפורו של השופט גדעון-ירובעל, עלה האב באומץ לבו על בנו הצעיר (ודמותו של יִתָּר בנו צללה לתהום הנשייה). בסיפורו של יהושע בן-נון, הבן גילה אומץ לב ומנהיגות (ודמותו של האב נון צללה לתהום הנשייה).

אלטרמן שעלה ארצה עם משפחתו כנער בן חמש-עשרה בשנת 1925, עקב אחר כל יצירה מיצירותיו של "המשורר הלאומי", שהיה לו כאב רוחני (למגינת רוחו של **שלונסקי** שמרד בביאליק). בעקבות המקאמה הביאליקאית "אלוף בצלות ואלוף שום" (1928) בחר המשורר הצעיר בשם העט "אלוף נון", שבו נהג לחתום על ב"שירי העת והעיתון" שלו. את הפסידונים הזה אפשר לפרש בדרכים שונות: בשם "נתן אלטרמן" יש שלושה נונים, וכך הוא אלוף נון. השם "נתן" מתחיל ומסתיים בנ"ן; השם "אלטרמן" מתחיל באל"ף ("אלוף") ומסתיים בנ"ן.

בשיר-הילדים של אלטרמן – "זה היה בחנוכה" – הנו"ן הוא כמובן הנס שאירע לבני ישראל (אותו נס שהגיבור הקרוי "נון" לא ציפה לו, ובסופו של דבר התרחש לאחר בקיעת הים). ובל נשכח: יהושע בן-נון, שהנהיג את ישראל אחרי משה, דווקא האמין בנסים ובמופתים, אף חולל נסים במו ידיו (הפלת חומת יריחו, הפלת אבני ברד כבדות על אויביו, הנס של 'שָׁמַשׁ בְּגִבְעוֹן דָּוִם יִיָּרֵת בְּעַמְקֵי אֵילָוִן'). כרוך כאן גם רעיון לאומי חשוב: הנו"ן הרגילה המעוקמת, הפותחת את שמו של "נון", הופכת בסוף שמו לנו"ן ישרה וזקופה – בדומה ליהודי הזוקף את גוו. לא פעם תיאר אלטרמן בשיריו איך היה העקוב למישור – איך התיישר יעקב הגלותי והעקמומי והפך לישראל זקוף הקומה וישר הגו.

הרעיון הלאומי הזה מצוי ברבים משירי אלטרמן, אך בשיר שלפנינו כרוך גם עניין אישי כאוב: השיר נכתב במלאת עשור לפטירת אביו של המשורר, הסופר והמחנך **יצחק אלטרמן**, שמת בדמי ימיו. אלטרמן ידע ששמו של אביו (מחברו של שיר הילדים "יש לנו תיש") לא יינשא בפי כול ועלול להישכח. הוא הבין שאביו, שגידל גם אותו, את נוניק הקטן, וגם דורות של גנות ושל ילדי-גן, עתיד להיזכר בעיקר בזכות היותו "אביו של נתן אלטרמן" – ממש כשם שאת "נון" המקראי אנו זוכרים בזכות בנו יהושע בן-נון (מבלי שנדע מי היה בדיוק "נון", אבי יהושע, ומה היה פעלו). החזרה ארבע פעמים על המילים "הוא זָכַר" בתוספת הפעם החמישית "יִזְכָּר"

מצטרפות לכעין תפילת "יזכור", אישית וקולקטיבית כאחת, שהשמיע כאן אלתרמן על אביו ועל אותם מבני עמו שלא זכו לחוג את חג הפסח הראשון הנחוג במדינת היהודים (בהגדה של פסח נזכרת חובת הזיכרון הלאומי עשרים פעמים ויותר). על הדמות המתייפחת של האב נון ועל דמותו המשתמעת של אביו של "אלוף נון" מאיר אותו ירח – ירח לוחט במילואו – המאיר את שמינו מדי פסח מאז ועד עתה.

שתי הערות:

(*) הַבְּלָדָה "ענו" עדיין מחכה למלחין שיוציא אותה מִבֵּין דפי הספר ויעוררנה לתחייה. היא מובאת כאן גם בזכות יופיה ומורכבותה, גם מתוך תקווה שאחד המלחינים, מקרב הצעירים או הוותיקים, "יריס את הכפפה" ויהפכה לשיר מושר. חרף אורכה, ניתן בהחלט להלחינה כשם שהוחלנו שירים ארוכים אחרים של אלתרמן שהיו לפזמונים מופרים, כגון: "שיר משמר", "הגדי מן ההגדה", "הבלדה על חמוריקו", "קונצרטיונה וגיטרה", ועוד.

(**) שנתיים לאחר חיבור השיר "נון", פרסם אלתרמן בעיתון דבר, ביום י"ד בניסן תשי"א (20.4.1951) את טורו "אחד תם", ובו חזר והזכיר את גיבורו התם מארץ גושן, שלא האמין בנסים (מבלי לנקוב בשמו של "נון"). גיבורו של הטור "אחד תם" ממשיך להתרגש ולהתפלא בכל פעם שמתרחש נס. לעומת זאת, חבריו כבר אינם מתרגשים מנסים ומנפלאות, ומביעים דברי תהייה ופליאה רק באותם ימים שבהם אין נסים. ייתכן שאלתרמן העניק לגיבורו בשירו מ-1951 את התואר "תם" משום שבי"לקוט שמעוני", אוסף מדרשים שנדפס בוונציה במאה ה-16, הוענק ליהושע הכינוי "כסיל" (אולי משום שהיה עבדו של משה ולא היה בן-תורה). במקורות מאוחרים ("שבחי ארץ החיים", וילנא תרל"ז, ועוד) לעגו לנון, אבי יהושע, וסיפרו שקיבל את שמו משום שנבלע על-ידי דג לאחר שהושלך ליאור, גדל בבית המלך שמינהו להיות תליין ובתוקף תפקידו זה הרג את אביו. ואולם, היו שיצאו נגד הסיפורים המאוחרים הללו בטענה שאין הם אלא גרסה עברית של מעשה אדיפוס. נזכיר בהקשר זה כי פרויד ראה בתסביך אדיפוס – ביחס שבין אב לבנו ובין בן לאביו שבמרכז השיר שלפנינו – את הגורם המשפיע ביותר על הפסיכולוגיה הפרטית והקולקטיבית. שירי פסח של אלתרמן מבוססים תכופות על הקשר אב-בן ועל הדיאלוג בין השניים.